

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ БРОНЗИ З ОКОЛИЦЬ С. ФЕДОРІВКА У НАДПОРІЖЖІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ О.В. БОДЯНСЬКОГО)

Про археологічні знахідки з Дніпровського Надпоріжжя відомо ще з XIX ст. Це були окремі речі, що потрапляли до Катеринославського музею імені О.М. Поля. Завдяки старанням академіка Д.І. Яворницького відомості про них не були втрачені. Знахідки не лише зберігались в музеї, а й експонувались та увійшли до трьох випусків каталогу Катеринославського музею, що видавались у 1893, 1905 та 1910 рр. [1, с. 1]. У кінці 90-х рр. XIX ст. відомий вже на той час археолог В.В. Хвойко провів розкопки могильника з трупоспаленням X – XI ст. біля с. Петро-Свистунове поблизу балок Кайстрова та Капустяна [2, с. 101]. Біля с. Волоське К.М. Мельник-Антонович, яка започаткувала дослідження неолітичних селищ та майстерень, вивчала неолітичну стоянку та «поховання скорчених, пофарбованих скелетів». У 1893 р. на VIII Археологічному з'їзді у Вільно вона доповідала про неолітичну майстерню в урочищі Стрільча Скеля [3, с. 7]. У 1904 р. Я.П. Новицький біля колонії Кічкас розкопав скіфський курган, 5 курганів на о. Хортиця, 4 кургани на правому березі Дніпра нижче Гадючого порога. Поблизу с. Михайлівка, що розташоване на берегах р. Вільнянки (суч. Вільнянський район) Д.І. Яворницький досліджував кілька курганів доби енеоліту, бронзи, скіфського часу [4, с. 3 – 4, 15]. Масштабне вивчення старожитностей Надпоріжжя почалося з робіт першої новобудівної Дніпрогесівської експедиції під керівництвом Д.І. Яворницького (1927 – 1932 рр.). Будівництво електростанції передбачало проведення грандіозних земляних робіт та затоплення частини території Надпоріжжя. Співробітникам експедиції бракувало коштів та часу. Треба було в першу чергу дослідити ті об'єкти, яким загрожувало знищення, іншим же приділялось менше уваги. Але, не зважаючи на всі труднощі, робота експедиції дала колосальні результати [5, с. 38 – 46; 6, с. 61; 7, с. 161].

Із закінченням досліджень Дніпрогесівської експедиції зменшилась увага археологів до старожитностей Надпоріжжя, а потім пройшла хвиля репресій та війна. В таких непростих умовах почав свою діяльність молодий запорізький археолог Олександр Всеволодович Бодянський (1916 – 1992). Ще хлопцем він приймав участь у роботі Дніпрогесівської експедиції та був особисто знайомим з Д.І. Яворницьким [8, с. 28 – 29], а потім сам продовжив пошукові роботи. У 1936 р. він знайшов кам'яні заклади біля хутора Орлова, у 1939 р. – кам'яні закладки на лівому березі гирла балки Щербиної біля с. Федорівка, де виявив чашу на чотирьох ніжках з шнуровим орнаментом хрестом [9, с. 160 – 161]. У тому ж 1939 р. досліджував поселення сабатинівського часу та курганний могильник поблизу с. Волоське Дніпропетровської області [10, с. 123]. Біля с. Петро-Свистунове, де півстоліття тому В.В. Хвойко розкопував поховання з трупоспаленням X – XI ст., у 1940 р. О.В. Бодянський проводив розвідки та виявив сліди поселення того ж часу [2, с. 101]. На протязі багатьох років він продовжував дослідження надпорізького регіону, відкривав та рятував як нові археологічні пам'ятки, так й вже відомі. Величезна

заслуга дослідника полягає й в тому, що він по можливості вводив у науковий обіг матеріали своїх досліджень у Надпоріжжі. Цінність цієї інформації особлива, бо частина матеріалів Дніпрогесівської експедиції зникла під час війни, те що залишилось, як відмічають сучасні археологи, має незадовільний стан, а через спорудження греблі певна частина пам'яток знищена.

Про археологічні старожитності з околиць с. Федорівка відомо вже понад сто років. При підготовці до XIII Археологічного з'їзду, що відбувся у Катеринославі (1905 р.), А.А. Скриленко, збираючи матеріали до археологічної карти Катеринославської губернії, з'ясувала, що біля с. Федорівка було знайдене поховання кочовика доби середньовіччя, у Кролівській балці — кам'яне грузило [4, с. 4]. Але найбільші результати були отримані Дніпрогесівською експедицією. Так, у балці Сухенькій у 1929 р. проведені розкопки кургану бронзового віку. На лівому схилі біля устя балки Канцерівки у 1931 р. В.А. Грінченко відкрив поселення епохи бронзи з кам'яними спорудами. У 1930 р. він розкопав курган доби бронзи з курганної групи Червоні могили, а наступного року П.А. Козар дослідив саму Червону могилу. В основі цього кургану був кромлех, складений з гранітних плит, в «центрі – кам'яна гробниця у вигляді кумпола. Біля неї стояв кам'яний ящик. Знайдено поховання, посуд і сліди бронзових речей» [1, с. 29]. У 1930 – 1931 рр. між балками Куценька та Квітяна (неподалік від хутора Божкова) В.А. Грінченко, О.К. Тахтай, Ф.М. Кіранов проводили вивчення великого поселення доби пізньої бронзи з кам'яними спорудами [11, с. 17; 12, с. 21 – 22]. У центрі самого села В.А. Грінченко зібрав черняхівську кераміку. Тоді були проведені й розкопки у напрямку до балки Щербині та виявлено 10 поховань цього ж часу. У 1929 – 1931 рр. біля устя балки Канцерівки знайдені та досліджені поселення та керамічна майстерня аланських гончарів. Пізніше, у 1968 – 1970 рр. розкопки продовжила А.Т. Сміленко [11, сс. 15, 19, 39, 40].

Під час окупації (1941 – 1943 рр.) О.В. Бодянський не припиняв пошукові роботи у Дніпровському Надпоріжжі, знаходив нові пам'ятки, оглядав уже відомі. Але відомостей про цей етап життя дослідника небагато й вони суперечливі [8, с. 29].

Найбільш плідно працював О.В. Бодянський у повоєнні роки, коли спав рівень води, через зруйнування греблі відступаючими радянськими військами (1941 р.), а потім гітлерівцями (1943 р.), та в 1950 – 80-ті рр., після будівництва Каховського водосховища. Руйнації берегової лінії призвели до масового знищення пам'яток археології. Не минуло це й Надпоріжжя. Ще у 1941 р. в урочищі Круглик біля с. Федорівка на мису глибокої балки було розмито кілька поховань у кам'яних ящиках та закладах з могильника білозерської культури. У 1946 та 1949 рр. О.В. Бодянський тут провів розкопки [13, с. 181]. І надалі дослідник оглядав ті ділянки, що руйнувалися Дніпровими водами. У 1951 р. на мису між балками Квітяна та Куценька О.В. Бодянський дослідив дві кам'яні закладки [14, с. 46 – 48], які з часом стали основою для виділення квітянської культури [15, с. 170]. У 1953 р. між балками Квітяна та Канцерівка (біля Червоної могили) ним розкопані залишки ґрунтового енеолітичного могильника [15, с. 73]. На ділянці між цими ж балками було знайдено ранньоскіфське поселення та могильник III ст. до н.е., а на р. Квітиній зібрані залізні та бронзові вістря стріл скіфського часу [16, с. 87 – 88; 17, с. 69]. Обстеження інших балок навколо Федорівки – Канцерівка (лівий і правий мис), Щербина (правий мис), Круглик (лівий та правий мис), Петерса (правий мис), Крилівська (лівий і правий мис) також виявились результативними. Тут були відкриті поховання та сліди поселень часів пізнього бронзового віку [18, с. 27 – 29].

Дана робота присвячена введенню у науковий обіг колекції кераміки доби бронзи, що була зібрана О.В. Бодянським на околицях с. Федорівка на протязі 1940 – 80-х рр. Всі зібрані уламки кераміки дослідник шифрував. На даний момент колекція зберігається в фондах Запорізького обласного краєзнавчого музею. Автор висловлює щиру подяку

завідуючий відділом давньої історії Запорізького краю З.Х. Попандопуло та всім співробітникам музею за можливість опрацювати матеріали колекції.

Балка Щербина, лівий мис.

Кераміка з цієї ділянки відноситься в основному до часу пізньої бронзи, а саме сабатинівської культури. Це фрагменти банковидних посудин з опуклим тулубом, круглим відігнутих назовні вінцем, банки з низькою шийкою та округлим тулубом (рис. 1, 1 – 8) та банки з прямими стінками (рис. 1, 9). Кераміка виготовлена з глини, що має домішки піску, шамоту, органічних речовин. Випал виробів нерівномірний, через що поверхня має плямистий колір — від чорного до світло-коричневого. Орнаментация посудин виконана у вигляді прокреслених ліній, що утворюють ромби та трикутники, а також пружків (гладкі та з заглибинами).

Серед інших уламків є фрагмент круглобокої чаші катакомбної культури з плоским вінцем трохи загнутим всередину, діаметром 13 см. Посудина орнаментована врізаними лініями, що утворюють перевернуті заштриховані трикутники. Вся поверхня чаші вкрита глибокими розчосами (рис. 1, 10).

Балка Круглик, лівий мис. Балка, гирло якої розташоване в центрі с. Федорівка, має довжину 1,5 км [19, с. 201].

Згідно шифрам на кераміці, на шпилі цієї балки Бодянським було знайдене розмите поховання катакомбного часу з уламком типової чаші, яка прикрашена шнуровим орнаментом (рис. 2, 4). До цієї ж доби відноситься й фрагмент горщика, орнаментованого відбитками зубчастого штапу, які утворюють вертикальні рядки (рис. 2, 1). Обидві посудини мають чорну заглажену поверхню. У глині відмічені домішки піску, шамоту, органічних речовин.

До періоду пізньої бронзи відносяться уламки банковидного горщика, що були знайдені у зруйнованому похованні (рис. 2, 2). Ця посудина прикрашена пружком з заглибинами у вигляді кутів, має круглий відігнутий вінець (діаметром 14 см), прямі стінки, що плавно переходять у плоске дно з закраїнами (діаметром 10 см). Цим же часом датується й фрагмент посудини з круглим вінцем діаметром 12,5 см, прямими стінками, що переходять у плоске дно (діаметр 8 см) з закраїнами (рис. 2, 3).

Балка Петерса (або Сухенька). Має довжину 4 км, пониззя затоплене на протязі 2 км водами Дніпровського водосховища. Розташована на 0,5 км нижче від б. Крилівської [19, с. 220].

У результаті огляду лівого мису цієї балки О.В. Бодянським були знайдені фрагменти кераміки раннього бронзового віку. Серед них виразним є уламок вінця (діаметром 21 см), поверхня якого суцільно вкрита орнаментом, що виконаний відбитками зубчастого штапу, які утворюють перехресні лінії, нижче, біля основи горловини, нанесений рядок пальцево-нігтьових, а потім зубчастих відбитків (рис. 2, 6). З правого мису зазначеної балки походить фрагмент кубку білозерської культури (рис. 2, 5), що має високу шийку, трохи відігнутий вінець, опуклий тулуб. Поверхня коричневого кольору з плямами, ретельно заглажена, місцями лощена. У глині відмічені домішки піску, кварциту, вапняку та шамоту.

Балка Квітяна. Має довжину 1,5 км, нижні 0,5 км балки затоплені Дніпровським водосховищем [19, с. 205].

Обстеження берегів балки, проведені О.В. Бодянським, призвели до виявлення на лівому березі залишків споруди доби пізньої бронзи з уламками кераміки (рис. 3, 11). Серед окремо зібраних уламків слід назвати фрагменти посудин доби середньої бронзи (рис. 3, 1 – 4). Найбільшу кількість складає кераміка пізньої бронзи: горшкоподібні та банковидні орнаментовані пружком посудини (рис. 3, 6 – 7), миски (рис. 3, 9), кубки (рис. 3, 5, 8, 10).

Балка Канцерівка, правий мис. Гирло балки знаходиться за 1 км на північ від с. Федорівка, має довжину 7 км, на сьогоднішній час 0,5 км старого гирла затоплено Дніпровським водосховищем [19, с. 204].

Огляди цієї балки дозволили О.В. Бодянському знайти два розмиті поховання катакомбної культурно-історичної спільності з уламками посудин. В першому випадку це горщик з плоским вінцем (діаметр 13 см), короткою шийкою та високими плечима та стінками, що плавно переходять у дно. На внутрішній та зовнішній поверхні наявні чіткі сліди загладжування (рис. 5, 6). З другого поховання уламок належить горщику з округлим відігнутих назовні вінцем, високою шийкою, що переходить у трохи загострений тулуб. Поверхня суцільно вкрита орнаментом у вигляді горизонтальних відбитків шнура (рис. 5, 7). На внутрішній стороні відмічені чіткі розчоси.

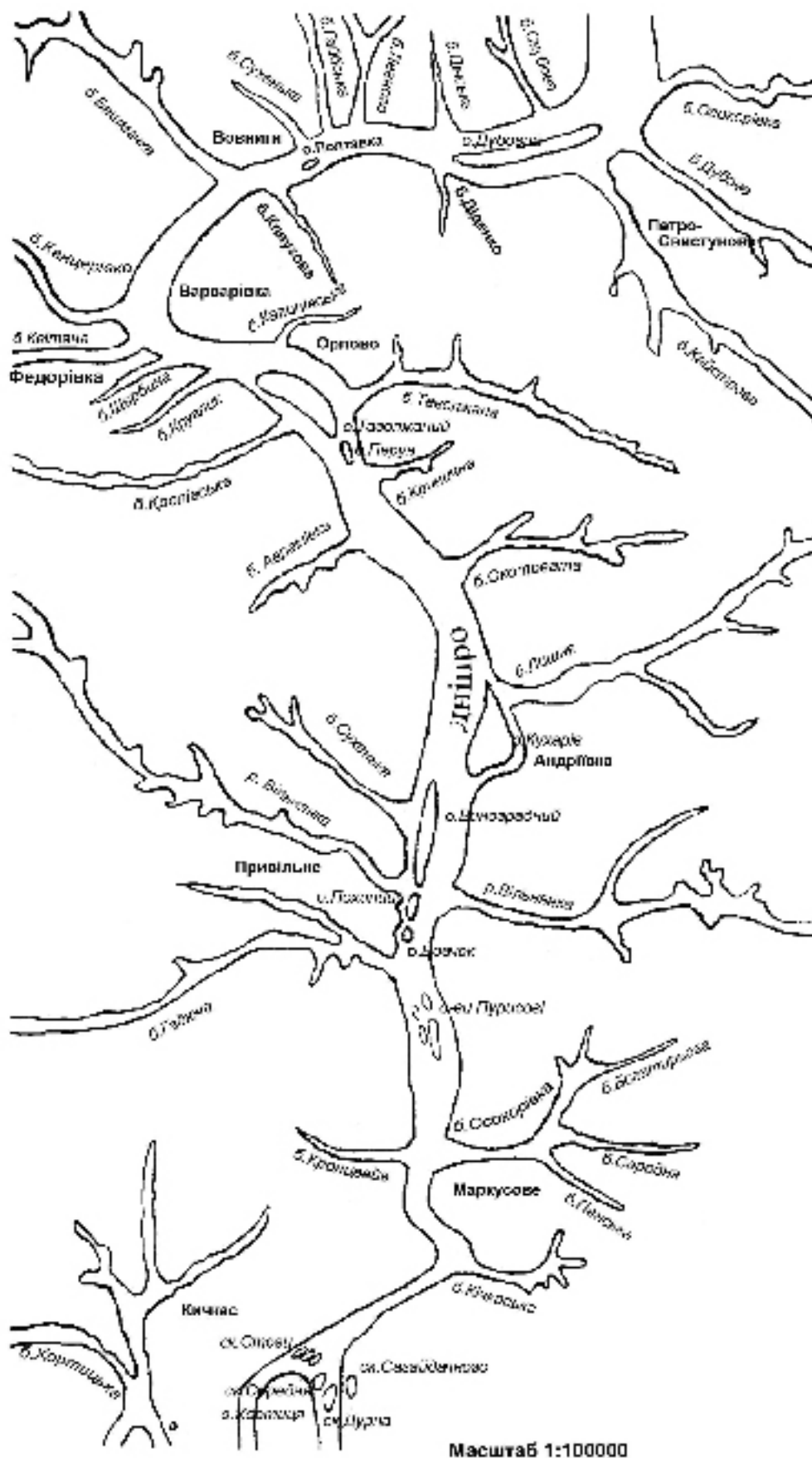
Балка Крилова (або Крилівська, або Таволжанка). Довжина 8 км, старе гирло затоплене Дніпровським водосховищем на протязі 2 км. Назва Таволжанка походить від Таволжанської забори та острова [19, с. 207].

Під час обстеження О.В. Бодянський виявив кілька розмитих поховань, як він зазначав, за лівим мисом балки. Одне з них (поховання 3) за уламками кераміки відносилось до сабатинівського часу (рис. 5, 4). Фрагмент посудини з іншого поховання може бути віднесений до доби середньої бронзи (?) (рис. 5, 1). З лівого мису балки також походять і окремі уламки кераміки раннього періоду епохи бронзи (рис. 5, 2), та сабатинівської культури (рис. 5, 3). Найбільшу кількість складають фрагменти, зібрані на правому мису, і відносяться до культури багатопружкової кераміки та сабатинівського часу. Треба зауважити, що майже всі ці уламки було зібрано на протязі одного року. Фрагменти посудин КБК виготовлені досить ретельно, мають коричневу поверхню з темними плямами, у глині домішки піску, кварциту, шамоту, органічних речовин. Поверхня посудин прикрашена наліпними пружками, що, ймовірно, вкривали всю площину виробів. Пружки в більшості випадків гладкі круглої чи трикутної форми у розрізі, іноді прикрашені пальцево-нігтьовими відбитками (рис. 4, 1 – 5; 5, 5).

Інша група кераміки з правого берега балки датується сабатинівським часом й представлена фрагментами вінців, стінок посудин, що мають добре заглажену поверхню коричневого кольору з плямами, та домішки у глині – кварцит, шамот, пісок, органічні речовини. Прикрашені горщики наліпними пружками з пальцево-нігтьовими відбитками. Пружок розташовувався горизонтально на горловині, тулубі, на деяких екземплярах сходяв вниз (рис. 4, 6 – 11).

Таким чином, розглядаючи колекцію з околиць с. Федорівка необхідно сказати, що ці матеріали мають аналогії серед знахідок як могильників, так і поселень. Це стосується кераміки ямної та катакомбної культури, подібної до матеріалів з розкопок на о. Хортиця [20, с. 90 – 101], курганних поховань Надпоріжжя [21]. Матеріали пізнього бронзового віку, що представлені в більшій кількості, аналогічні кераміці з поселень узбережжя Каховського водосховища (Каховка, Михайлівка, Капулівка, Василівка, Благовіщенка, Вище-Тарасівка), а також Криму, Північно-Західного Причорномор'я [22, с. 12 – 25; 23, с. 64 – 79; 24, с. 41 – 49; 25, с. 54 – 68].

Отже, проведений аналіз та географічна локалізація знахідок кераміки бронзового віку, що збиралась О.В. Бодянським на протязі кількох десятиліть в околицях с. Федорівка, дозволяє припускати розміщення тут як мінімум п'яти поселень, що, ймовірно, могли бути багатощаровими. Виявленні зруйновані поховання (в балках Круглик, Крилова) з керамікою, схожою з іншими знахідками, свідчать про розташування тут ґрунтових могильників, що належали до певних поселень. Переважаючи кількість уламків, які відносяться до часів пізньої бронзи, можна використовувати для доведення думки про густе заселення регіону у цю добу, що дослідники поясню-

Карта Дніпровського Надпоріжжя (Запорізька область)
За А.В. Добровольським, 1946 р.

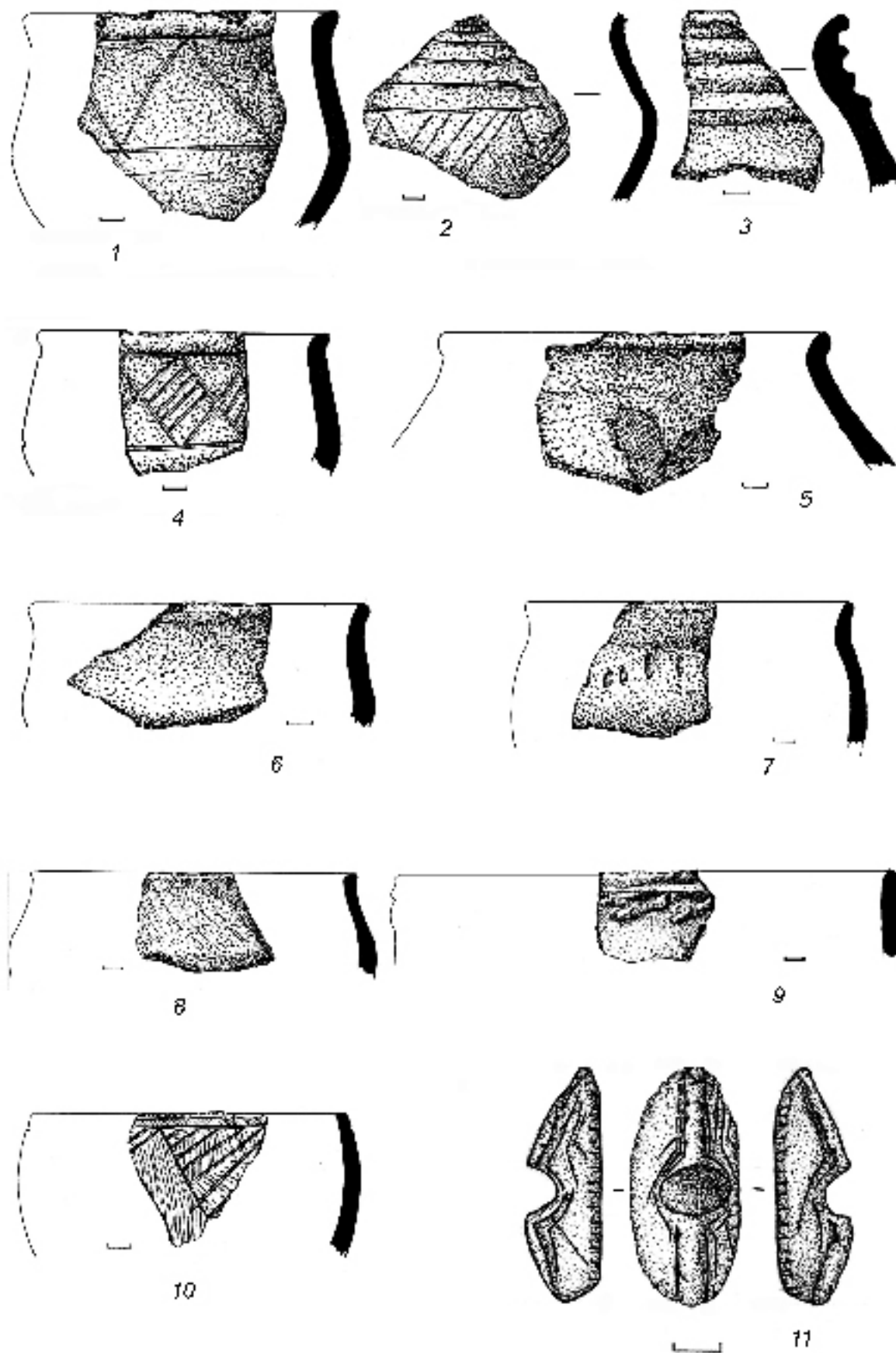

Рис. 1. Балка Щербина, лівий мис (1 – 10). Балка вільнянка (11)

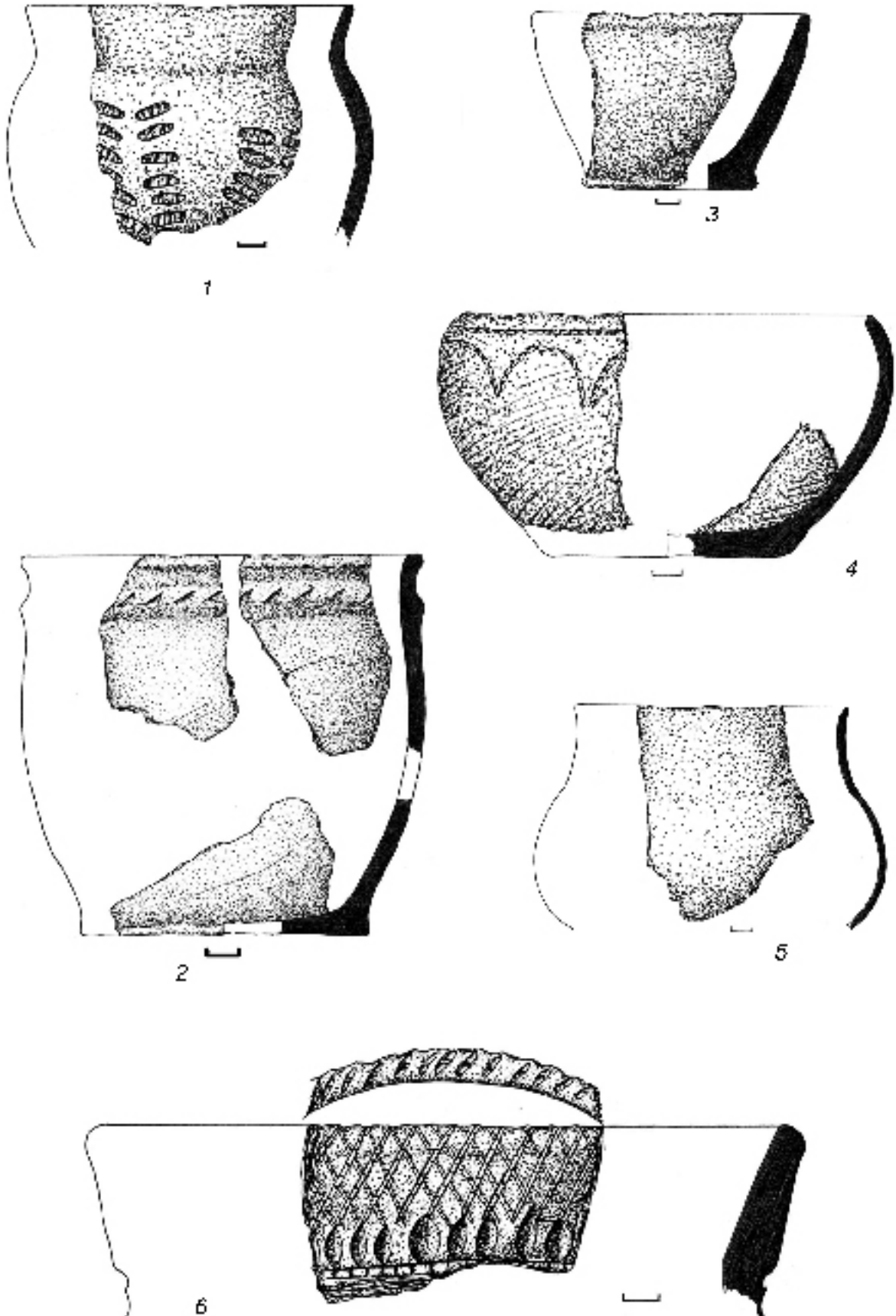

Рис. 2. Балка Круглик, лівий мис (1 – 3), шпиль (4).
Балка Сухенька, правий мис (5), лівий мис (6)

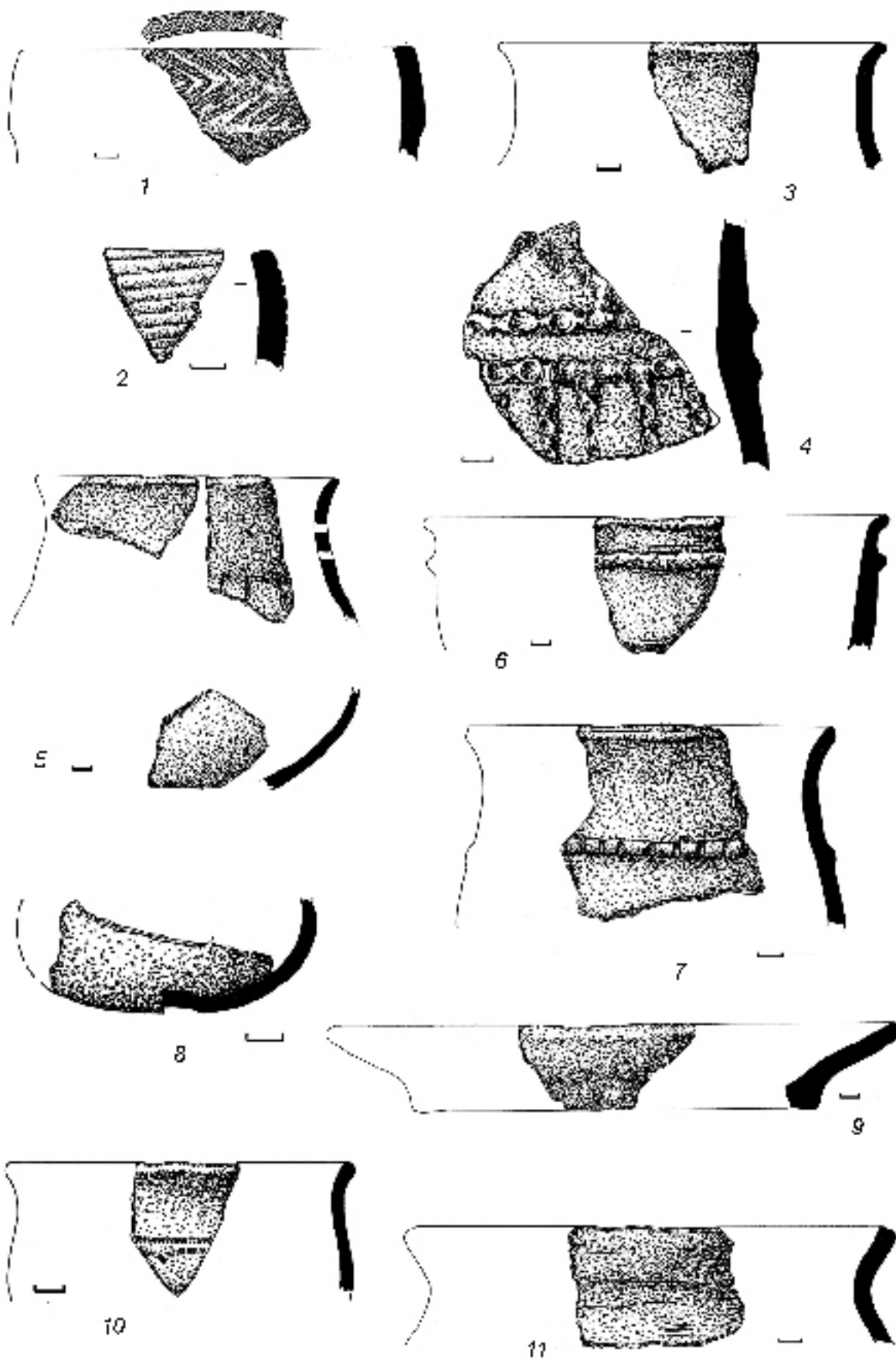

Рис. 3. Балка Квітяна, лівий мис (1,2,4 – 11), правий мис (3)

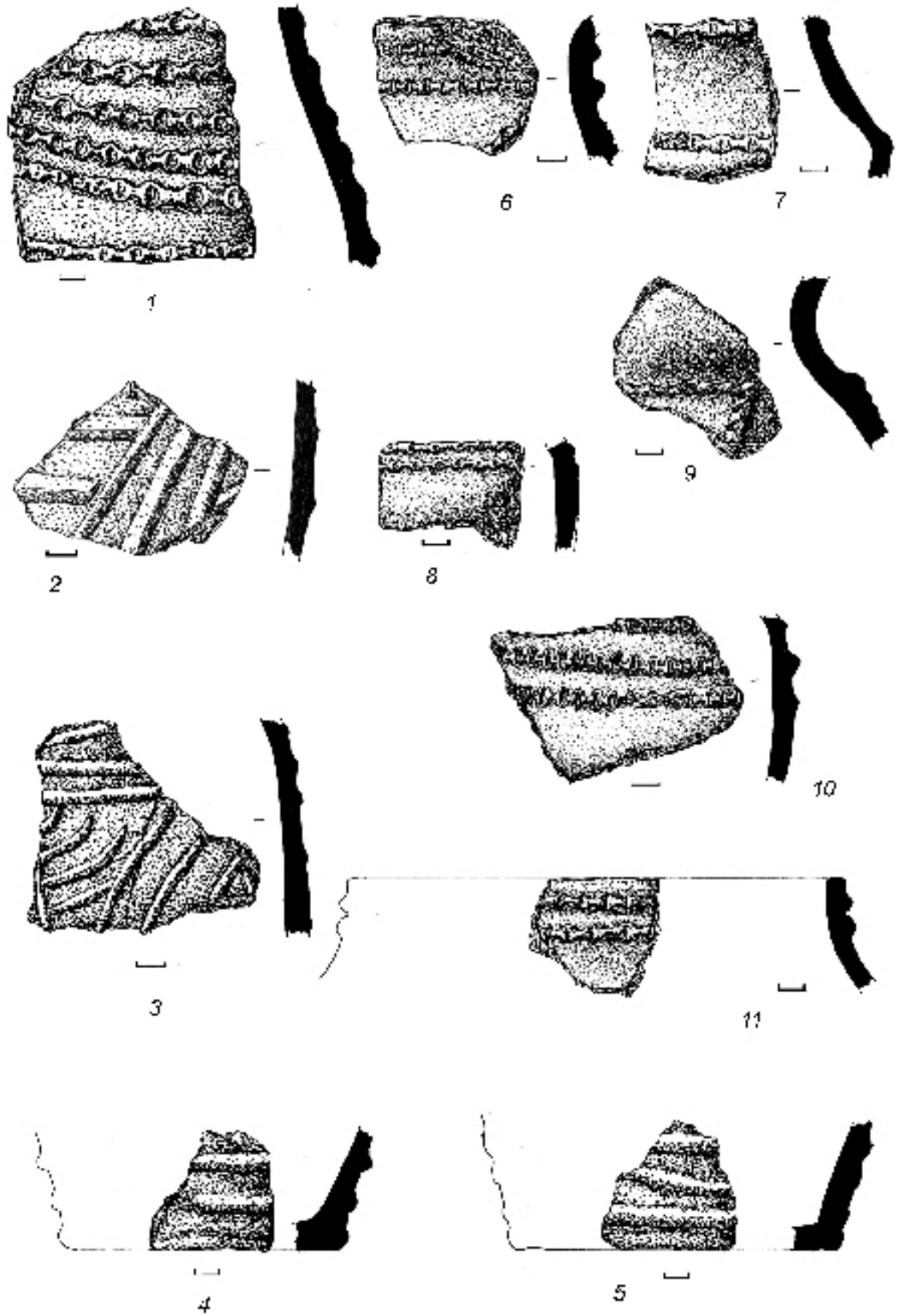

Рис. 4. Балка Таволжанка, правий мис (1 – 11)

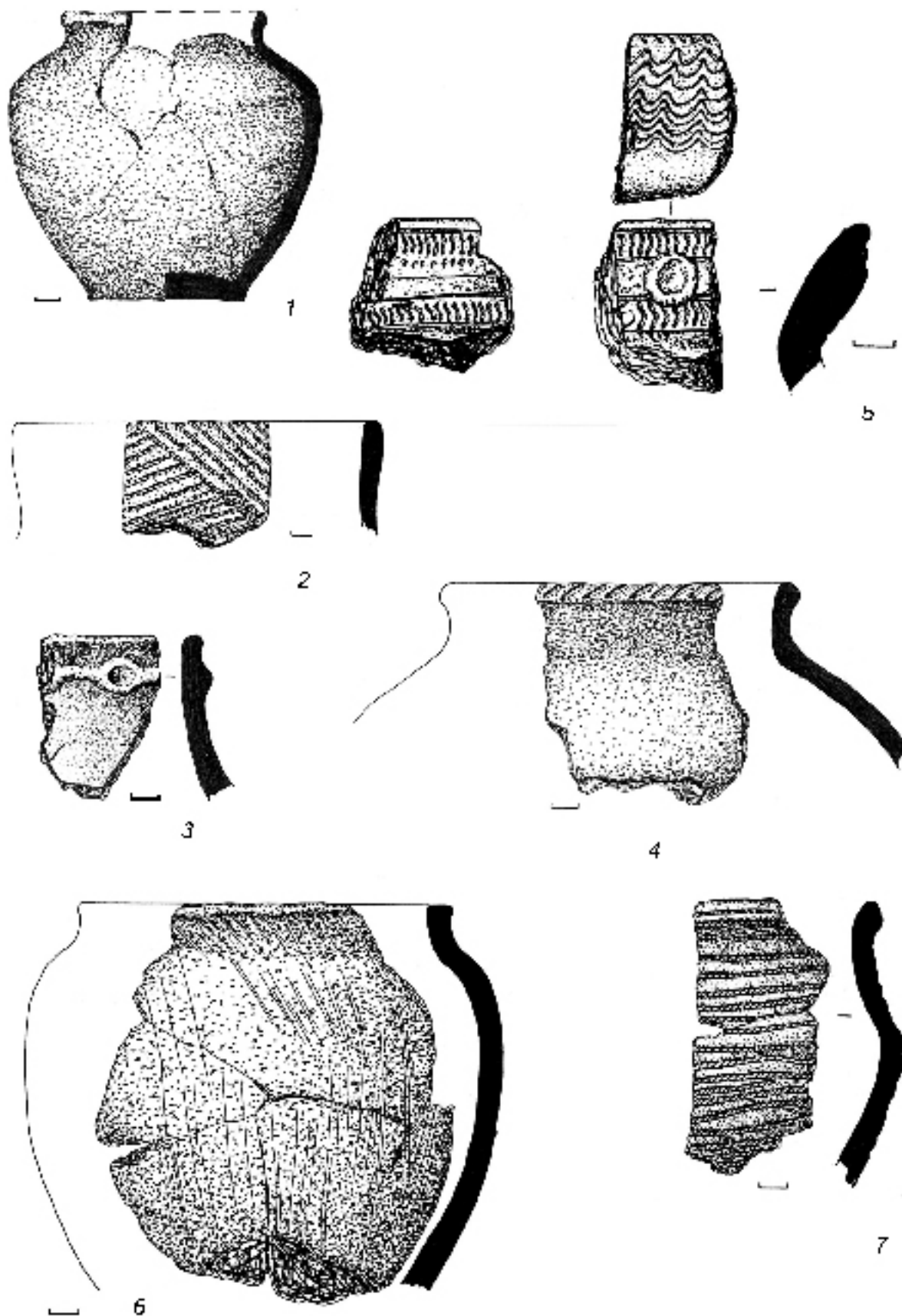

Рис. 5. Балка Крилова, лівий мис (1 – 4). Балка Таволжанка, правий мис (5).
Балка Канцирка, правий мис (6 – 7)

ють впливом найсприятливіших природно-кліматичних умов Подніпров'я, а саме Надпоріжжя.

Серед інших випадкових знахідок цікавим є так званий «човник» доби неоліту, знайдений О.В. Бодянським у 1964 р. на лівому гирлі балки Вільнянки. Виходячи з того, що у Надпоріжжі є дві балки з назвою Вільнянка (лівобережна і правобережна) і розташовані навпроти одна до одної, вони встановити звідкіля саме ця річ, не вдалося. Але це не впливає на інформативність знахідки.

«Човник» має видовжено-овальну форму розміром 5 x 2,2 см, нижня сторона рівна, верхня — опукла. Поперечний жолобок розташований посередині, розмірами 1,9 x 1 см та глибиною 0,5 x 0,6 см. Краї оздоблені невеликими вертикальними пропилами. Вся поверхня вкрита геометричним візерунком, лінії якого вздовж «човника» утворюють своєрідний «пружок» з косими насічками (рис. 1, 11). Як зазначають дослідники, «човники» достатньо поширена група виробів, що виготовлялись з талькового сланцю, іноді з дрібнозернистого пісковика, та побутували від мезоліту до енеоліту включно, але найбільша кількість походить з неолітичних пам'яток. Територією розповсюдження цих виробів виступає південь України, Нижнє Подоння і Приманіччя, Середнє Поволжя, Прикам'я, Прикаспій, Південний Урал та Зауралля, Середня Азія, Казахстан, тобто майже весь сучасний євразійський Степ, частково захоплюючи суміжні ділянки лісостепу та зони напівпустель [27]. Однак, найбільша кількість їх походить з поселень Дніпровського Надпоріжжя (більше 30 екземплярів): Вовниги, о. Собачки, о. Вовчок, о. Ігрен 8, о. Кізлевий 5, о. Сурський, Чаплі, о. Полтавка, б. Клагуза (Клауса), с. Петро-Свистунове та інші [26, с. 146 — 147; 28, сс. 23, 52, 53, 55; 8, с. 46].

Практичне призначення «човників» і досі залишається не визначеним. Існують різні точки зору — від утилітарної до ритуальної функції. Останнім часом з'являються спроби представити їх як деталі списометалок та окремі екземпляри як пристосування для виготовлення мотузок [27; 29, с. 38].

Література

1. Добровольський А.В. Археологічна карта Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області // Архів ЗОКМ. — Д. 110. — 37 с.
2. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). — К.: Наукова думка, 1984. — 196 с.
3. Шовкопляс Г.М. Катерина Миколаївна Мельник-Антонович (1850 — 1942) // Музейні читання. Матеріали наукової конференції. — К., 2000. — С. 6 — 12.
4. Скриленко А. Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии. — Екатеринослав, 1905. — 25 с.
5. Ковалева И.Ф. Памятники каменного века — эпохи палеометалла в материалах Днепрогэсовской археологической экспедиции НКПроса УРСР 1927 — 1932 гг. // Некоторые вопросы всеобщей истории и методики ее преподавания. — Днепропетровск, 1972. — С. 37 — 47.
6. Добровольський А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. — Дніпропетровськ, 1929. — Т. 1. — С. 61 — 160.
7. Смолічев П. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні — жовтні р. 1927 // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. — Дніпропетровськ, 1929. — Т. 1. — С. 161 — 174.
8. Тубольцев О.В. Неопубликованные материалы по раннему неолиту Надпорожья // ССПК. — Запоріжжя, 2005. — Т. XII. — С. 28 — 49.

9. Лагодовська О. Кам'яні закладки Надпоріжжя (за матеріалами досліджень 1945 – 1946 рр.) // АП – 1949. – Т. II. – С. 159 – 179.
10. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. – 1955. – № 46. – 166 с.
11. Методические указания по изучению курса исторического краеведения (памятники археологии) / Составитель к.и.н., доц. И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – 52 с.
12. Граб В.І., Супруненко О.Б. Археолог Олександр Тахтай. – Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, 1991. – 78 с.
13. Бодянский О.В. Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі // АП – 1956. – Т. VI. – С. 176 – 182.
14. Бодянский А.В. Древнейшее ямное погребение в Южном Поднепровье // Археологічна спадщина О.В. Бодяньського. – Запоріжжя, 2006. – С. 46 – 48.
15. Рассмакин Ю.Я. Азово-Понтийские степи в эпоху меди. Погребальные памятники середины V – конца IV тыс. до н.э. Часть II // Archäologie in Eurasien. – Mainz, 2004. – Band 17 – 550 с.
16. Бодянский А.В. Находка раннескифских вещей в Днепровском Надпорожье // Археологічна спадщина О.В. Бодяньського. – Запоріжжя, 2006. – С. 87 – 88.
17. Бодянский А.В. Скифское погребение с латенским мечом в Среднем Поднепровье // Археологічна спадщина О.В. Бодяньського. – Запоріжжя, 2006. – С. 66 – 69.
18. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька області) / Упор. Д.Я. Телегін, О.В. Бодяньський – К., 1990. – 46 с.
19. Князьков Ю.П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський райони). – Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – Вип. 1. – 320 с.
20. Тубольцев О.В. Предварительные итоги раскопок экспедиции «Новая археологическая школа» памятника Генералка 2 // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – Вип. 1. – С. 90 – 101.
21. Ляшко С.Н., Попандопуло З.Х., Дровосекова О.В. Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка). – Запорожье: Дикое Поле, 2004. – 178 с.
22. Шарафутдінова І.М. Нові пам'ятки епохи пізньої бронзи в Нижньому Подніпров'ї // АП – 1961. – Т. X. – С. 12 – 25.
23. Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наукова думка, 1990. – 164 с.
24. Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. – К.: Стилос, 2003. – 137 с.
25. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.
26. Телегін Д.Я. Дніпро–донецька культура. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.
27. Гавриленко І.М. «Човники» доби мезоліту – енеоліту та проблема їхнього призначення // Сайт Восточноевропейский археологический журнал. – 5 (12) сентябрь-октябрь 2001 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/>
28. Телегін Д.Я. Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи (монографія) // ССПК. – Запоріжжя, 2000. – Т. VIII. – С. 3 – 88.
29. Гавриленко І.М. До питання про призначення кам'яних човників // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1994. – Ч. 2. – С. 37 – 44.